

RECENZJE

JOLANTA LISEK-MICHALSKA
Instytut Socjologii UŁ

Paweł B. Sztabiński, „Ankieterzy i ich respondenci. Od kogo zależą wyniki badań ankietowych”, Warszawa 1997, Wyd. IFiS PAN, s. 286.

Książka Pawła B. Sztabińskiego mieści się – jak zresztą sytuuje ją również sam autor – „(...) w nurcie refleksji i badań, który kojarzony jest przede wszystkim z łódzką szkołą metodologiczną”. Bezpośrednio dotyczy bowiem problemu, który przez długi czas stanowił przedmiot zainteresowania łódzkich metodologów, a mianowicie kwestii wartości danych uzyskiwanych w badaniach surveyowych. Recenzowana praca w całości poświęcona jest analizie procesu wzajemnego komunikowania się ankietera i respondenta w wywiadzie kwestionariuszowym. Głównym przedmiotem zainteresowania autora jest efekt ankieterski, który – jeśli zakłóca wynik badania uzyskany za pomocą techniki standaryzowanej, jaką jest wywiad kwestionariuszowy - traktowany jest jako błąd pomiaru. Praca ta traktuje zatem o takim typie błędu, który pojawia się w fazie realizacyjnej badania, stanowiącej najbardziej niezależne od badacza ogniwo procesu badawczego. Wszelkie formy przygotowania ankieterów do pracy, metody kontroli i nadzoru dają badaczowi tylko bardziej lub mniej ogólne wyobrażenie o faktycznym przebiegu procesu komunikowania pomiędzy ankieterem i respondentem, nigdy natomiast wiedza w tej kwestii nie jest kompletna. Ta „czarna dziura” napawa wielu badaczy słusznym niepokojem – wśród nich również autora omawianej pracy.

Książka składa się z 6 rozdziałów, obszernych aneksów z tabelami, bogatej bibliografii i streszczenia w języku angielskim. Praca oparta jest o własne metodologiczne badania autora, przy uwzględnieniu bardzo bogatej literatury polskiej i zagranicznej.

W *Rozdziale I* książki autor zapoznaje czytelnika z różnymi rodzajami błędów pomiaru w ujęciu statystycznym i psychologicznym oraz charakteryzuje rozmaite źródła tych błędów typowe dla badań surveyowych. Zgodnie z przyjętą w tej pracy koncepcją błędu w perspektywie psychologicznej, odpowiedź prawdziwa to taka, której udzieliłby sobie sam respondent. Warto zwrócić uwagę, że konsekwencją takiego rozwiązania jest uznanie za błąd sytuacji, w której respondent nie pamięta jakiegoś faktu, o który jest pytany i stwierdza to w wywiadzie. Okoliczność taka byłaby traktowana jako błąd przy przyjęciu koncepcji statystycznej, która nastawiona jest „na badanie faktualności”.

Szczegółowej charakterystyce źródeł błędów (opartej na wynikach licznych badań empirycznych) powstających w wywiadzie w efekcie interakcji pomiędzy ankieterem i respondentem poświęcony jest *Rozdział II*. Uwzględniając fakt, że osoba i zachowania ankietera wpływają na respondenta (i odwrotnie), autor analizuje błędy obu partnerów uczestniczących w wywiadzie. Błędy te są rozpatrywane w dwóch kontekstach: w związku z pewnymi cechami (obserwowalnymi i psychologicznymi) ankietera i respondenta oraz przez pryzmat „dróg”, za

pomocą których ankiet (i nierozdzielnie z nim złączony respondent) oddziałują na uzyskiwane odpowiedzi.

Autor opiera się w tym rozdziale na wynikach wielu polskich i zagranicznych badań realizowanych przy użyciu wywiadu kwestionariuszowego, w których przedmiotem analizy były poszczególne źródła błędów ankieterskich, nie zaś całkowity błąd pomiaru. Wyniki te dotyczą wpływu: 1) obserwowalnych cech społeczno-demograficznych ankietera (takich jak: rasa, przynależność etniczna, płeć, wiek, przynależność statusowa i miejsce zamieszkania) oraz 2) jego cech „pozaspołecznych” (tj. cech osobowościowych, jego opinii na temat spraw poruszonych w wywiadzie, jego wyobrażeń dotyczących grup i kategorii społecznych, pracy ankietera, ośrodka badawczego, autora badań i narzędzia badawczego, jego motywacji, umiejętności i wiedzy ankieterskiej) na wartość uzyskiwanych odpowiedzi.

W podobny sposób autor analizuje wpływ respondenta na wartość odpowiedzi, biorąc pod uwagę: jego wyobrażenie o badaniach i ośrodku badawczym, skłonność do „zgadzania się”, skłonność do udzielania społecznie akceptowanych odpowiedzi. W wyniku tego zestawienia widać wyraźnie, że błąd związany z ankietą jest zjawiskiem złożonym; część źródeł tego błędu jest bezpośrednią konsekwencją procesu interakcji, a część ma charakter od niej niezależny, jest ściśle związana z cechami ankietera.

Na marginesie wyżej przedstawionych rozważań autora nasuwa się pewien problem. Jeżeli respondent udziela odpowiedzi niezgodnej z własnym przekonaniem, ale zgodnej z antycypowanym przez niego oczekiwaniem społecznym, to - w myśl przyjętej przez autora psychologicznej koncepcji błędu - mamy do czynienia z klasycznym przypadkiem błędu. Co natomiast dzieje się, gdy respondent jest człowiekiem silnie konformistycznym i nie tylko w wywiadzie, ale i w innych sytuacjach życiowych wypowiada się niezgodnie z własnymi poglądami, a ponadto **zachowuje się** zgodnie z tymi fałszywymi deklaracjami (czyli również postępuje wbrew swoim własnym przekonaniom)? Sądzę, że zgodnie z koncepcją statystyczną taka sytuacja nie prowadzi do błędu pomiaru. Nasuwa się w związku z tym pytanie: Czy perspektywa psychologiczna daje szansę na uchwycenie powyższej sytuacji i czy traktuje ją jako błąd pomiaru? Wydaje się, że ma ona zastosowanie tylko do takiego respondenta, który czasami w wywiadzie mówi nieprawdę i na dodatek jest tego świadomy. Natomiast poza przedstawioną typologią błędów pozostaje chyba respondent, który w wielu sytuacjach życiowych, także poza wywiadem, nie tylko wypowiada się, ale i zachowuje niezgodnie z własnym przekonaniem.

W *Rozdziale III* autor przedstawia problematykę i procedurę własnego badania metodologicznego, które miało na celu ustalić w sposób systematyczny: czy i w jakim kontekście występuje efekt ankieterski w Polsce lat 90-tych oraz „(...) *jakie są konsekwencje posługiwania się danymi obciążonymi błędem ankieterskim dla wniosków formułowanych na podstawie badań*”. Badanie to było zatem nastawione na diagnozę występowania i znaczenia błędu ankieterskiego. Autor poddaje analizie trzy źródła błędów: wpływ opinii ankietera w sprawach poruszanych w wywiadzie na uzyskiwane i zanotowane odpowiedzi, wpływ cech społecznych ankietera oraz wpływ jego cech „pozaspołecznych” (ten ostatni czynnik nie był dotąd przedmiotem badań metodologicznych). P. Sztabiński podkreśla wyraźnie trudności związane z analitycznym wyodrębnieniem „czystego” wpływu każdego z tych źródeł błędu, ponieważ w rzeczywistości są one ze sobą ściśle powiązane.

Materiały, na których autor opiera swoje analizy, pochodzą z badania zrealizowanego dla potrzeb PGSS w 1994 r. na 2000-osobowej, ogólnopolskiej próbie adresowej. Jest to więc - jeśli chodzi o badania metodologiczne - bardzo duża próba. Autor zaznaczył, że z konieczności musiał zrezygnować z bardzo ważnego dla badań efektu ankieterskiego losowego przydziału adresów ankietom.

W omawianej pracy zwraca również uwagę ciekawy i nowatorski sposób statystycznej analizy zjawiska efektu ankietarskiego, do której wykorzystano zbiór danych PSSS'94 oraz celowo przygotowane zbiory z badań zrealizowanych przez autora.

Dwa końcowe rozdziały książki zawierają szczegółowe wyniki przeprowadzonych analiz. Stwierdzono występowanie związku pomiędzy opiniami ankietarów a uzyskiwanymi przez nich odpowiedziami respondentów. Autor dokonał również charakterystyki kategorii ankietarów, wśród których ten rodzaj wpływu może występować najczęściej oraz wskazał, w jaki sposób można go ograniczać. Analiza cech społecznych ankietarów jako możliwego źródła błędu nie wykazała natomiast jakichś istotnych prawidłowości. Nieznaczny wpływ na odpowiedzi respondentów został stwierdzony w związku z cechami „pozaspołecznymi” ankietarów, choć – z uwagi na ograniczony zakres badania – autor postuluje, aby wyniki te traktować z dużą ostrożnością.

W rezultacie analiz, mających na celu oszacowanie wielkości błędu ankietarskiego i jego skutków (*Rozdział VI*), okazało się, iż, jak stwierdza P. Sztabiński, „(...) może on stanowić pewne zagrożenie dla wartości wniosków z badań kwestionariuszowych”. Szczególnie podatne na te błędy okazały się pytania dotyczące opinii w sprawach osobistych respondentów i – w mniejszym stopniu – dotyczące opinii w sprawach kontrowersyjnych.

Największe zatem znaczenie dla powstawania błędów w wywiadzie ma wpływ opinii ankietera. Jest to stwierdzenie bardzo ważne nie tylko ze względów poznawczych, lecz również praktycznych. Zresztą na zakończenie swoich rozważań autor formułuje wnioski właśnie o charakterze praktycznym. Ich adresatami są zarówno socjologowie jak i inni badacze, którzy wykorzystują technikę wywiadu kwestionariuszowego.

Recenzowana książka, zgodnie z intencją autora, wypełnia pewną lukę w wiedzy metodologicznej dotyczącej występowania efektu ankietarskiego w Polsce lat 90-tych i jego skutków dla wyników badań. Wątpliwości na temat wartości danych uzyskiwanych w badaniach surveyowych wielokrotnie były i są przez socjologów podnoszone. Książka Pawła B. Sztabińskiego bez wątpienia może przyczynić się do wzrostu świadomości metodologicznej badaczy stosujących technikę wywiadu kwestionariuszowego. Ma to szczególne znaczenie we współczesnej Polsce, kiedy informacje na temat wyników badań surveyowych na stałe zadomowiły się w serwisach informacyjnych wszystkich mediów i kiedy dyskusje na temat prezentowanych wyników i wiążących się z nimi błędów mają charakter publiczny. Analizy Pawła B. Sztabińskiego z pewnością mogą dostarczyć argumentów do takich dyskusji, zaś ich wymiar praktyczny powinien zainteresować zarówno badaczy z ośrodków socjologicznych, akademickich, jak i badaczy stosujących technikę wywiadu kwestionariuszowego przy realizacji badań opinii publicznej czy rynku.

ANNA KACPERCZYK
Instytut Socjologii UŁ

Franciszek Sztabiński, „Ankieta pocztowa i wywiad kwestionariuszowy”, Warszawa 1997, Wyd. IFiS PAN, s. 246.

Dedykowana pamięci Profesora Jana Lutyńskiego książka „*Ankieta pocztowa i wywiad kwestionariuszowy*” jest owocem wieloletnich zainteresowań jej autora, Franciszka Sztabińskiego problematyką ankiety pocztowej jako techniki otrzymywania materiałów. Książka jest adresowana zarówno do badaczy-empiryków jak i do badaczy-metodologów, podejmujących wysiłki zdobywania informacji w badaniach o charakterze masowym.

Praca nawiązuje do rozprawy doktorskiej autora przygotowanej w Zakładzie Metodologii Badań Socjologicznych IFiS PAN w Łodzi w 1987 r. pod kierunkiem Profesor Krystyny Lutyńskiej. Jej ostatnia część, będąca efektem poszukiwania możliwości „udoskonalenia” ankiety pocztowej, zawiera jednak rozważania nowe, nie będące przedmiotem rozprawy doktorskiej, a bazujące przede wszystkim na osobistych doświadczeniach autora związanych z realizacją wielu badań terenowych.

Na gruncie polskim problematyce ankiety pocztowej nie poświęcono dotąd żadnej odrębnej publikacji. Jest to więc jak dotąd jedyna na naszym rynku wydawniczym monografia dotycząca ankiety pocztowej jako procedury zdobywania informacji.

Warto podkreślić, że autor nie ogranicza swoich analiz tylko do samej ankiety pocztowej, lecz rozpatruje ją na tle innych ilościowych technik zbierania informacji, a zwłaszcza na tle wywiadu kwestionariuszowego. Jest to podejście dające duże i interesujące możliwości poznawcze. Socjologowie prowadzący badania (i polscy i zagraniczni) zdają sobie sprawę z „ograniczoności” każdej z technik ilościowych i od lat nurtuje ich pytanie, która z nich jest „najlepsza” ze względu na wartość otrzymywanych informacji, opłacalność itp., a także ze względu np. na sprawę anonimowości, czy szeroko rozumiany problem tzw. przedmiotowości respondentów. F. Sztabiński, prowadząc swoje analizy równoległe: ankieta pocztowa – wywiad kwestionariuszowy, podejmuje to pytanie i w oparciu o określoną koncepcję komunikowania się w procesie badawczym, próbuje udzielić na nie odpowiedzi.

W zamierzeniu autora książka ma spełniać dwa cele: metodologiczny i praktyczny. Pierwszy obejmuje opis i charakterystykę procesu komunikowania się w ankiecie i w wywiadzie kwestionariuszowym, ocenę prawidłowości ich przebiegu oraz wartości uzyskanych rezultatów, a także wskazanie ograniczeń obu omawianych technik. Drugim celem jest prezentacja propozycji rozstrzygnięć podstawowych dylematów związanych ze stosowaniem ankiety pocztowej, które autor formułuje na podstawie literatury i własnych doświadczeń badawczych.

Praca składa się z trzech części. Pierwsza zawiera rozważania teoretyczne o charakterze opisowym. Autor dokonuje w niej charakterystyki ankiety pocztowej i wywiadu kwestionariuszowego, jako szczególnego rodzaju sytuacji komunikacyjnych zachodzących między badaczem a respondentem. Opisując schemat komunikowania się w ankiecie i wywiadzie ukazuje cechy specyficzne obu technik, ich możliwości i potencjalne ograniczenia.

W części drugiej autor próbuje odpowiedzieć na pytanie czy i na ile określona forma komunikowania (pisemna w przypadku ankiety, ustna w wywiadzie) wpływa na przebieg procesu badawczego i uzyskiwane rezultaty. Przedstawione tu analizy stanowią empiryczną ilustrację teoretycznych rozważań zawartych w części pierwszej i opierają się na materiałach pochodzą-

cych z czterech badań przeprowadzonych w Instytucie Filozofii i Socjologii PAN w latach 1981–1994.

Biorąc pod uwagę dwa analitycznie wyodrębnione aspekty procesu uzyskiwania informacji: przebieg procesu kontaktowania się badacza z respondentem oraz przebieg procesu interwencji, autor prześledził przypadki przerwania lub zniekształcenia kontaktu w skali całej badanej zbiorowości i sprawdził poprawność wypełniania kwestionariuszy (ankiet i wywiadów) oraz ich wewnętrzną kompletność. Dzięki temu mógł stwierdzić, w jakiej części materiały zostały wytworzone w wyniku „modelowego” (zakładanego przez badacza), a w jakiej w wyniku zniekształconego przebiegu kontaktowania, co pozwoliło mu na sformułowanie wniosków dotyczących liczebności i faktycznej reprezentatywności prób realizowanych w ankiecie i wywiadzie. Aby określić wpływ formy komunikowania na uzyskiwane rezultaty informacyjne, autor dokonał oceny porównawczej odpowiedzi w ankiecie i w wywiadzie w aspekcie ich istotności i wiarygodności. Dodatkowo wziął pod uwagę aspekt obszerności uzyskiwanych informacji.

Trzecia część pracy ma charakter podręcznikowy. Poświęcona jest problemom poprawnego przygotowania i realizacji badań z zastosowaniem ankiety pocztowej. Na podstawie sformułowanych wniosków autor zastanawia się jak przygotować i prowadzić badania przy zastosowaniu ankiety pocztowej. Co zrobić, aby ulepszyć tę technikę, jak zminimalizować jej ograniczenia – związane przede wszystkim z formą kontaktu między badaczem i respondentem – aby w efekcie uzyskać jak największy odsetek zwrotów.

Książkę zamykają obszerna bibliografia, aneksy oraz streszczenie w języku angielskim.

Zakres postawionych w pracy problemów jest określony. Autor zajmuje się wyłącznie zastosowaniami ankiety pocztowej i wywiadu kwestionariuszowego w tzw. badaniach akademickich – nie zaś w badaniach opinii czy badaniach rynkowych. Materiał empiryczny wykorzystany do analiz nie pozwala na daleko idące generalizacje (próba mieszkańców Łodzi, a nie ogólnopolska) i jest już w pewnym sensie materiałem historycznym, a przedstawione analizy opierają się na stosunkowo niewielkiej liczbie przypadków. Mimo to większość sformułowanych wniosków i propozycji jest nadal aktualna i dotyczyć może również badań innego typu niż akademickie.

Zaprezentowany przez F. Sztabińskiego „rachunek korzyści i strat” wynikających z porównania prowadzenia badań przy pomocy ankiety pocztowej i wywiadu kwestionariuszowego nie obciążał zbytnio ankiety. Przedstawiane wnioski skłaniają autora do sformułowania twierdzenia o zbliżonej efektywności tych dwóch technik. Odmienności w przebiegu procesu kontaktowania się badacza z respondentami w sytuacji ankiety pocztowej i wywiadu kwestionariuszowego nie powodowały istotnych różnic w końcowych rezultatach informacyjnych analizowanych badań. Co więcej – wartość materiałów uzyskanych za pomocą ankiety pod pewnymi względami przewyższała te uzyskane w wywiadzie.

Ankieta może więc stanowić poważną konkurencję dla wywiadu kwestionariuszowego (mimo, że mówi się obecnie o hipertrofii wywiadu). Właściwie stosowana przynosi wartościowe rezultaty zarówno jeśli chodzi o reprezentatywność, istotność i wiarygodność uzyskiwanych danych. Technika ta może się więc okazać niezastąpiona w sytuacji spadku społecznej akceptacji bezpośredniej rozmowy jako drogi zbierania informacji oraz przy stale rosnących kosztach przeprowadzania wywiadów, konieczności szybkiej realizacji i opracowania wyników badania (zanim się zdezaktualizują).

Ankieta pocztowa jest dla autora bardzo specyficznym dialogiem, „opóźnionym w czasie” i odbywającym się „na odległość”. Jednocześnie stanowi określonego typu sytuację komunikacyjną, którą można świadomie modelować. Zdaniem autora modelowanie to nie może być przypadkowe. Proponuje on, aby zabieg ten podporządkować idei (Dona A. Dilmana) cało-

ściowego spojrzenia na procedurę w kategoriach teorii wymiany społecznej oraz postulatowi humanizacji procesu badawczego (wysuniętemu przez Z. Gostkowskiego). Z uwagi na to, że przedmiotem tej wymiany jest przekaz językowy - sytuacja komunikacyjna powinna być modelowana przez właściwie przygotowane narzędzie badawcze, które musi być dostosowane do respondentów, a jednocześnie spełniać zapotrzebowanie badawcze. Spełnienie tych warunków nie zapewni automatycznie powodzenia przedsięwzięcia badawczego, ale stwarza na nie dużą szansę. Przedstawione przez autora propozycje zmierzają do naturalizacji sytuacji generowania materiałów oraz upodmiotowienia dialogu badacza z respondentem.

Lektura tej książki być może nie wystarczy, aby poprawnie przygotować i zrealizować badanie przy pomocy ankiety pocztowej, ale na pewno bardzo w tym pomoże. Warto także pamiętać, że zawarte w trzeciej części książki uwagi i wskazówki na temat prowadzenia badań przy pomocy ankiety pocztowej są – jak dotąd – jedynym w Polsce podręcznikiem dotyczącym tej techniki.

KRYSTYNA LUTYŃSKA
IFiS PAN, Warszawa

Z. Gostkowski, B. Sułkowski (red.), „Namysł nad metodą”, Łódź, 1997, Wyd. UŁ, Acta Universitatis Lodzianis, Folia Sociologica 26, s. 264.

Książki publikowane w tzw. lokalnych wydawnictwach (które bardzo często są wydawnictwami wyższych uczelni) mają na ogół małe nakłady (np. nakład recenzowanego tomu – 245 egzemplarzy). Stąd też, biorąc jeszcze pod uwagę problemy związane obecnie ze sprzedażą książek, mają one daleko mniejsze możliwości zaistnienia na rynku niż prace ukazujące się w wydawnictwach o zasięgu ogólnopolskim. Wydaje się zatem, że tym bardziej trzeba recenzować prace ukazujące się w wydawnictwach lokalnych, zwłaszcza, że wiele z nich jest warte przeczytania.

W Wydawnictwie UŁ: Acta Universitatis Lodzianis ukazało się już 26 pozycji z Serii Folia Sociologica, a w tym 7 o charakterze metodologicznym lub pośrednio związanych z problematyką metodologiczną¹. Wśród nich były prace zbiorowe pod redakcją Z. Bokszańskiego, M. Czyżewskiego, J. Lutyńskiego, I. Przybyłowskiej, B. Sułkowskiego i monografie pióra K. Kistelskiego oraz M. Czyżewskiego (ta ostatnia uhonorowana nagrodą im. S. Ossowskiego).

„Namysł nad metodą” jest pracą zbiorową składającą się z 14-stu studiów. Książka została podzielona na 4 części: I. Orientacje metodologiczne, II. Etyka i socjologia, III. Aksjologia w procesie badawczym i IV. Zagadnienia warsztatu socjologa. Autorami artykułów są pracownicy Instytutu Socjologii UŁ.

Na pierwszy rzut oka tom sprawia wrażenie niespójnego, ponieważ – jak widać choćby z tytułów jego czterech części – porusza się w nim bardzo różne problemy, a poszczególne artykuły różnią się charakterem. Jednakże prawie w każdym z nich, tak jak w całym tomie, na pierwszy plan wysuwają się dwa zagadnienia: warsztat badawczy i etyka. Warto podkreślić, że zagadnienia te w latach 90-tych szczególnie interesują i nurtują socjologów prowadzących badania empiryczne. O popularności spraw warsztatowych, metodyki i metodologii świadczą

¹ Pełny zestaw metodologicznych lub pośrednio związanych z problematyką metodologiczną prac z serii Acta Universitatis Lodzianis - Folia Sociologica przedstawia się następująco:

- 1) M. Czyżewski, Socjolog i życie potoczne. Studium z etnometodologii i współczesnej socjologii interakcji, Łódź, 1984, Wyd. UŁ, s. 282, nr 8.
- 2) Weryfikacja i opracowanie danych z wywiadu kwestionariuszowego, red. J. Lutyński, Łódź, 1984, Wyd. UŁ, s. 224, nr 9.
- 3) K. Kistelski, Rola ankietera w wywiadzie kwestionariuszowym w socjologii, Łódź, 1985, Wyd. UŁ, s. 213, nr 11.
- 4) Socjologiczne studia nad osobowością, red. B. Sułkowski, Łódź, 1985, Wyd. UŁ, s. 172, nr 12.
- 5) Approaches to the Study of Face-to-Face Interaction, red. Z. Bokszański, M. Czyżewski, Łódź, 1987, s. 279, nr 13.
- 6) Studia z metodologii socjologicznych badań nad współczesnością, red. I. Przybyłowska, Łódź, 1990, Wyd. UŁ, s. 201, nr 20.
- 7) Namysł nad metodą, red. Z. Gostkowski, B. Sułkowski, Łódź, 1997, Wyd. UŁ, s. 264, nr 26.

choćby liczne konferencje na ten temat oraz rozwój Sekcji Metodologii Badań Społecznych PTS. Natomiast zainteresowanie etyką może wywoływać pewne zdziwienie w czasach kiedy na tak szeroką skalę prowadzi się w Polsce badania rynku, wyborcze i opinii publicznej, które muszą być realizowane bardzo szybko. Wydawałoby się, że nie ma w tych warunkach czasu na refleksję metodologiczną i etyczną, ale może właśnie zainteresowania tymi dziedzinami są pewnym rodzajem reakcji polskich socjologów na „zalew” tego typu badaniami i na sposoby ich prowadzenia? Można więc obserwować, że z jednej strony prowadzone są w Polsce dziesiątki „szybkich” badań, czasami na nienajlepszym poziomie metodycznym, a z drugiej – rozwija się „pogłębiona” refleksja metodologiczna i etyczna, czego dowodem jest recenzowana książka.

W „Namyśle nad metodą” większość artykułów prezentuje podejście pozytywistyczne, choć w części I można znaleźć polemiki zwolenników tej orientacji z reprezentantami orientacji interpretatywnej. Np. J. Górski w swym artykule o scjentyźmie w socjologii potwierdza potrzebę szczegółowego porównywania możliwości i ułomności metodologii neopozytywistycznej i kierunków interpretacyjnych. W innych artykułach tej części E. Zimnica, A. Majer i E. Lewandowski przedstawiają różne podejścia interpretatywne w sztuce, urbanistyce i polityce. E. Zimnica pokazuje możliwości, jakie daje w socjologii sztuki stosowanie hermeneutyki H.G. Gadamera, a A. Majer uważa, że we współczesnej socjologii miasta winno się prowadzić badania interdyscyplinarne łączące ekonomię, politykę, kulturę, semiologię i geografę. Zwraca uwagę artykuł E. Lewandowskiego, który w socjologii polityki odrzuca paradygmat scjentyzyczny i odwołuje się do literatury, eseju, sztuki, publicystyki; twierdzi przy tym, że analizy ilościowe tylko zaciemniają pewne problemy. Wszystkie te artykuły są dyskusyjne, mogą budzić różne intelektualne „sprzeciwy”, ale czyta się je (zwłaszcza artykuł E. Lewandowskiego) z dużym zainteresowaniem i przyjemnością.

W części II znajdują się 3 artykuły pióra J. Kopki i D. Walczak-Duraj na temat badań nad „dyspozycją etyczną”, etyką w szpitalach i w działalności gospodarczej. Zwłaszcza artykuł dotyczący opinii pacjentów o personelu medycznym w szpitalach (pióra obu autorek) jest bardzo ciekawy i podaje wstrząsające fakty. Wszystkie te artykuły mogą być zresztą interesujące nie tylko dla socjologów, ale i dla praktyków społecznych czy gospodarczych, zwracają bowiem uwagę na takie zagadnienia, o których rzadko mówi się publicznie. W recenzowanym tomie znalazły się także (wprawdzie zamieszczone w części III) dwa studia podejmujące rozważania na temat etyki samych badań socjologicznych i problemów etycznych całego procesu badawczego. I. Przybyłowska pokazuje próbę ujęcia etycznych problemów badań w dwóch międzynarodowych kodeksach etyki i praktyki badawczej. Opisuje jak bardzo szeroko są one zakrojone i zwraca uwagę na trudności związane z wprowadzaniem ich w życie. J. Lisek-Michalska natomiast – w oparciu o doświadczenia z własnych badań prowadzonych metodą obserwacji – pokazuje różne problemy metodologiczne i etyczne na przykładzie relacji między badaczami i badanymi w domach pomocy społecznej. Refleksje zawarte we wszystkich tych artykułach ukazują moralne niepokoje socjologów prowadzących badania terenowe i próby uporządkowania pewnych spraw w Polsce i w świecie. Pozostaje tylko wyrazić życzenie, aby wszystkie tego typu rozważania miały choć pewien wpływ na podnoszenie morale organizatorów badań i ankieterów w czasie przeprowadzania wywiadów.

W częściach III i IV zamieszczono rozprawy, z których większość oparta jest na własnych badaniach i analizach autorów poruszających różne zagadnienia warsztatu socjologicznego. Poza wymienionym już artykułem J. Lisek-Michalskiej, znajdują się tu artykuły: B. Morawskiego o „pomiarze integracji aksjologicznej”, J. Górskiego o „dokładności i wiarygodności pomiaru skalą Likerta” oraz 3 obszernie rozprawy Z. Gostkowskiego. Z. Gostkowski porusza w nich tak ważne problemy, jak: osoby niedostępne (z różnych przyczyn, a przede wszystkim

z powodu odmów) dla wywiadów, co autor wiąże ze „stosunkiem społeczeństwa do sondaży opinii publicznej”, „typy egalitaryzmu i merytokratyzmu płacowego”, które wyodrębnił na podstawie sposobów modyfikacji przez respondentów płac dyrektora, majstra i sprzątaczkę oraz „niektóre inne metodologiczne problemy występujące w diachronicznej analizie porównawczej wyników sondaży”. W tym ostatnim artykule autor zwraca uwagę na bardzo istotny problem historyczno-psychologicznego „niedostosowania” pewnych pytań oraz na zmiany w aktywności werbalnej respondentów, co również – według Z. Gostkowskiego – jest uwarunkowane historycznie. Wszystkie artykuły Z. Gostkowskiego oparte są na wieloletnich badaniach metodologicznych i stanowią kontynuację studiów ukazujących się przez wiele lat w „Analizach i próbach technik badawczych w socjologii” pod jego redakcją. Nie w pełni mogę zgodzić się ze wszystkimi interpretacjami tego autora jego artykułów znajdujących się w „Namyśle nad metodą”. Np. z moich doświadczeń badawczych wynika, że listy zapowiednie nie w każdym środowisku i nie zawsze pełnią rolę pozytywną – czasami wzbudzają niepokój, ponieważ np. ludzie biedni czy niewykształceni identyfikują je z jakąś działalnością kontrolną urzędów pomocy społecznej itp. Trudno również zgodzić się z tezą, że obecnie odmowy są wyrazem stosunku „społeczeństwa” do sondaży – wydaje się, że bardzo wielu respondentów może w ogóle nie mieć żadnego stosunku do sondaży jako takich, ani też opinii o nich, natomiast mogą ich denerwować sprawy bardziej dotyczące ich samych, jak np. nieodpowiednie zachowania ankietowanych, obawy, że „ktoś” (np. gmina) może dowiedzieć się, jak wygląda ich rzeczywista sytuacja materialna itp. Wszystkie jednak analizy i refleksje Z. Gostkowskiego, tak zresztą jak i innych autorów tego interesującego tomu, warte są głębszego rozważenia i wzięcia pod uwagę przy kolejnych socjologicznych badaniach.

PAWEŁ B. SZTABIŃSKI
IFiS PAN

Robert M. Groves, „Survey Errors and Survey Costs”, New York 1989, John Wiley & Sons, s. 589

Rekomendacja książki, która ukazała się 10 lat temu, niewątpliwie wymaga uzasadnienia. Sądzę, że podstawowe przesłanki, uzasadniające zainteresowanie nią również obecnie, wynikają z przyjętego przez autora, zaakcentowanego już w jej tytule, podejścia do badania surveyowego. Chodzi o dwie sprawy, w zakresie których świadomość nadal wcale nie jest powszechna. Po pierwsze, że rezultat każdego badania surveyowego obarczony jest błędem, który może powstać na każdym etapie procesu badawczego. Błąd ten można zminimalizować, a sformułowane przez statystyków i metodologów zalecenia dotyczące poprawności warsztatowej służą temu właśnie celowi. Po drugie zaś, że dążenie do minimalizacji błędu ma wymierne konsekwencje dla budżetu badania. Należy zatem zdecydować się na rozsądny kompromis między błędem, który jesteśmy skłonni dopuścić w badaniu, a wielkością kosztów, które możemy ponieść dla jego zmniejszenia.

Na inne również, bardziej szczegółowe charakterystyki przyjętego podejścia, zwraca uwagę autor pisząc o celach książki. Stanowi ona próbę konsolidacji tego, co na temat pomiaru błędów ma do powiedzenia statystyka, z wiedzą nauk społecznych (a więc nie tylko socjologii) dotyczącą przyczyn ich powstawania oraz wskazuje wzajemne związki między różnymi rodzajami błędów.

Choć w tytule książki mówi się o badaniach surveyowych, dotyczy ona wyłącznie wywiadu, z pominięciem wszelkiego rodzaju ankiet wypełnianych przez respondenta. Podkreślić jednak należy, że omawiany jest nie tylko wywiad kwestionariuszowy, ale również, choć trochę w sposób marginesowy, coraz częściej stosowany także w Polsce wywiad telefoniczny.

Książka rozpoczyna się ważnym rozdziałem, dotyczącym rozumienia błędu oraz typów błędów i ich klasyfikacji w statystyce społecznej, psychologii i ekonometrii. Przedstawiona klasyfikacja wyznacza jednocześnie zasadniczy plan książki: większość pozostałych rozdziałów poświęcona jest wyróżnionym rodzajom błędów, które konsekwentnie omawiane są w powiązaniu z kosztami ich minimalizacji. Warto dodać, że klasyfikacja ta dobrze porządkuje naszą wiedzę metodologiczną w zakresie surveyu i ma istotne znaczenie praktyczne. Pozwala sobie uświadomić zagrożenie błędem poszczególnych etapów procesu badawczego. Brakuje jednak w tej klasyfikacji, a w konsekwencji również omówienia w dalszej części książki, specyficznego rodzaju błędów związanych z procesem opracowania danych, a więc z kodowaniem, wprowadzaniem i dalszą ich „obróbką”. Jest to istotny brak, gdyż doświadczenia wskazują, że mogą one stanowić ważne źródło błędów w wynikach badania, a literatura im poświęcona jest nader uboga.

Następny rozdział poświęcony jest wprowadzeniu perspektywy kosztów do myślenia o problematyce błędów pomiaru w badaniach oraz omówieniu modeli ich wzajemnej zależności.

W dalszych czterech rozdziałach omawiane są błędy związane z próbą, a więc takie, które mają wpływ na prawomocność naszych wniosków dotyczących populacji. Są to kolejno: błąd „pokrycia”, związany z faktem, że nie wszystkie osoby należące do populacji znajdują się na wykorzystywanej liście (operacie losowania) lub też schemat losowania ich nie uwzględnia, dwa rodzaje błędów „braku odpowiedzi”, a więc braki danych dla poszczególnych pytań, wynikające np. z odmowy odpowiedzi oraz błąd związany z niedostępnością części respondentów

z próby i wreszcie błąd losowania, wynikający z faktu wypowiedzania się o populacji na podstawie przebadania tylko jej części oraz przyjętego schematu losowania próby.

W kolejnym rozdziale omawiane są metody oceny wielkości całkowitego błędu pomiaru w badaniu: eksperymenty laboratoryjne, procedury weryfikacyjne w oparciu o źródła zewnętrzne, powtórny wywiad, stosowanie różnych wskaźników tego samego zjawiska itp.

Dalsza część książki dotyczy błędów powstających podczas realizacji wywiadu. Osobny rozdział dotyczy więc błędów spowodowanego przez ankietatorów, w którym wskazuje się również m.in. prawidłowości w jego występowaniu w zależności od rodzajów pytań i cech respondentów, a także omawia się skuteczność różnych zabiegów zmierzających do jego ograniczenia. Uwzględniony jest tutaj również błąd ankietera w wywiadzie telefonicznym.

Następny rozdział poświęcony jest omówieniu błędów respondenta, takich jak brak opinii, skłonność do udzielania społecznie akceptowanych odpowiedzi, skłonność do „zgadzania się”, potakiwania i negowania itp., a także wpływ różnych czynników na wartość odpowiedzi, zwłaszcza dotyczących przeszłości.

W kolejnym rozdziale omawiane są standardowe problemy związane z kwestionariuszem jako źródłem błędów, a więc sposobem sformułowania pytania (użyta terminologia, długością pytania, zastosowaniem pytań otwartych lub zamkniętych, liczbą i porządkiem prezentacji możliwych odpowiedzi itp.) i efektem kontekstu oraz miejsca w strukturze kwestionariusza.

Ostatni rozdział dotyczy wpływu sposobu uzyskiwania danych (wywiad kwestionariuszowy a wywiad telefoniczny) na uzyskiwane odpowiedzi. Jest on ważny nie tylko dla metodologów, gdyż często mamy skłonność do odwoływania się do wyników innych badań nie bacząc na to, jaka techniką zostały one zrealizowane.

Pomimo uwzględnienia w książce tak wielu różnorodnych problemów, jedynie część poświęcona kwestionariuszowi sprawia wrażenie trochę powierzchownej, co jednak jest zrozumiałe biorąc pod uwagę wielość i złożoność zagadnień, które należałoby uwzględnić. Pozostałe rozdziały oparte są o bardzo bogatą literaturę omawiającą wyniki badań empirycznych, nie tylko, co należy podkreślić, amerykańskich, ale również europejskich; lista wykorzystanych pozycji liczy 27 stron i nadal może służyć jako punkt wyjścia kwerendy w zakresie wielu problemów szczegółowych. Rozdziały te napisane są w sposób kompetentny, a wnioski z omawianych badań – formułowane w sposób wyważony. W sumie więc należy ją polecić jako lekturę obowiązkową wszystkim osobom zajmującym się problematyką warsztatową badań surveyowych. Niewątpliwie jest ona również przydatna badaczom posługującym się techniką wywiadu, choć raczej jako swoisty poradnik w różnych „trudnych” sytuacjach, gdyż książka liczy 552 strony „czystego” tekstu. Biorąc zaś pod uwagę zarówno wskazane na początku podejście do badania surveyowego, jak i obszerność oraz rodzaj wykorzystanej literatury, stanowi ona nieocenioną pomoc w prowadzeniu dydaktyki uniwersyteckiej oraz różnego rodzaju szkoleń, których celem jest przybliżenie słuchaczom praktycznych problemów realizacji badań i tym samym przygotowanie ich do samodzielnej pracy badawczej, zwłaszcza w firmach marketingowych.

I jeszcze jedna uwaga: choć książka jest napisana w sposób jasny, to jednak z konieczności dość skrótowy, zakładający pewną podstawową wiedzę w zakresie terminologii metodologicznej, przebiegu procesu badawczego i statystyki. Dlatego też czytelnicy „początkujący” powinni sięgnąć najpierw po lekturę prostszą. Polecałbym na początek znaną pracę N. M. Bradburna i S. Sudmana „Polls & Surveys. Understanding What They Tell Us” (San Francisco 1988, Jossey – Bass Publishers).

FRANCISZEK SZTABIŃSKI
IFiS PAN

Willem E. Saris, „Computer-Assisted Interviewing”. Sage University Paper Series on Quantitative Applications in the Social Sciences series no. 07-080, Newbury Park 1991, CA: Sage.

Willem E. Saris jest profesorem metod i technik na Uniwersytecie w Amsterdamie. Jego zainteresowania związane z możliwościami wykorzystania komputera w procesie badawczym datują się od początku lat 80-tych, kiedy to opublikował artykuł zatytułowany „Some notes on the computer steered interview”. Stopniowo jednak zakres jego zainteresowań poszerzał się i wykroczył znacznie poza sam wywiad.

Książka W. E. Sarisa „Computer assisted Interviewing” jest tego dowodem. Jest ona bowiem obszernym studium poświęconym badaniom wspomaganym komputerowo, a nie wyłącznie, mniej lub bardziej znanym w Polsce, technikom CATI i CAPI. Autor nie ogranicza się bowiem do tych dwóch, lecz mówi o określonym sposobie gromadzenia danych, który określa mianem CADAC (*Computer-Assisted data collection*). Wymienia tutaj kilka technik, między innymi, obok wspomnianego wywiadu osobistego ze wspomaganiami komputerowym – CAPI (*Computer-assisted personal interview*) oraz wywiadu telefonicznego – CATI (*Computer-assisted telephone interview*), również ankietę wypełnianą przez respondentów – CSAQ (*Computerized self-administered questionnaires*), tele-ankietę – TI (*Te-le-interviewing*), wywiady telefoniczne bez ankietera – TDE (*Touchtone data entry*) oraz VRE (*Voice recognition entry*).

Wspomnianej właśnie grupie wspomaganym komputerowo technik gromadzenia informacji (CADAC) poświęcony jest pierwszy rozdział książki. Jest to ogólne wprowadzenie do problematyki tego typu badań, w którym autor rozważa potencjalne zyski płynące z zastosowania technik CADAC w porównaniu z tradycyjnymi technikami PAPI (*Paper and pencil interview*). Wskazuje tutaj na korzyści płynące z zastosowania elektronicznej wersji kwestionariusza zamiast papierowej oraz korzyści związane z ograniczeniem, w pewnym zakresie, roli ankietera. Saris podkreśla, że podstawowe zalety tych procedur wiążą się przede wszystkim z możliwością podniesienia jakości danych uzyskiwanych za ich pomocą. Przykładowo, kontrola danych może być prowadzona w trakcie ich zbierania, a więc wtedy, gdy możliwa jest ich korekta przez badanego; efekt porządku pytań lub alternatyw może być przewyższony poprzez ich „wymuszoną” przez program randomizację; prowadzenie wywiadu przez ankietera może być na bieżąco monitorowane; występuje automatyczna blokada kodów spoza zakresu itd. Dodatkowe korzyści wynikające z zastosowania CADAC to szybkość realizacji badania (a właściwie uzyskania zbioru danych) i, stosunkowo niski koszt ich prowadzenia (są mniej kosztowne niż tradycyjne techniki zbierania danych). Jednocześnie techniki CADAC posiadają określone ograniczenia, wynikające ze specyfiki narzędzia, jakim jest komputer. Chodzi tutaj przede wszystkim o ograniczone rozmiary ekranu i w związku z tym brak możliwości wglądu w dłuższą sekwencję odpowiedzi respondenta, ograniczone możliwości korekty jego odpowiedzi, ale także o „zaburzenie” koordynacji wzrokowo-ruchowej (pisząc na klawiaturze nie widzimy tego co piszemy – pisanie „bezwzrokowe” jest bowiem dość rzadką umiejętnością wśród ankieterów).

Drugi z kolei rozdział poświęcony jest omówieniu możliwości zastosowania trzech konkretnych rodzajów procedur z grupy CADAC: wywiadom realizowanym za pośrednictwem an-

kietera (CATI i CAPI), ankietom wypełnianym przez respondentów (CSAQ) oraz wspomaganym komputerowo badaniami panelowym – CAPAR (*Computer-assisted panel research*). Na szczególną uwagę zasługują te ostatnie, ponieważ, zdaniem Sarisa, stwarzają pewne możliwości przezwyciężenia ograniczeń tradycyjnego panelu, w tym niskiego odsetka realizacji oraz uciążliwości dla respondentów tego typu badań (o ile są oczywiście realizowane w krótkich odstępach czasowych). W zaproponowanym i sprawdzonym przez Sarisa systemie CAPAR gospodarstwa są bowiem badane za pośrednictwem domowych komputerów, z których dane automatycznie powracają do komputera centralnego. System taki pozwala na powtarzanie fał, przy stosunkowo małej liczbie przypadków „wypadających”.

Kolejny problem podjęty przez Sarisa to przygotowanie kwestionariusza do procedur CADAC. Wymaga ono, przynajmniej na minimalnym poziomie, pewnej wiedzy informatycznej oraz nieco innego sposobu myślenia. Kwestionariusz taki musi bowiem zawierać nie tylko same pytania i instrukcje dla ankietera, ale również instrukcje dla „komputera”. Co więcej, sam proces przygotowania programu jest dłuższy i bardziej skomplikowany niż ma to miejsce w przypadku narzędzia „papierowego”. Obejmuje on bowiem nie tylko testowanie logicznej poprawności kwestionariusza, pilotaż w terenie, ale także jakość przygotowanego przez program zbioru danych. W tej części autor swoje rozważania ilustruje różnymi przykładami kwestionariuszy, prezentując ich logiczną strukturę, nie zaś jeden specyficzny język programowania.

Inną sprawą jest wybór jednego, spośród wielu dostępnych programów komputerowych do prowadzenia badań wspomaganym komputerowo. Problemom tym poświęcona jest ostatnia część studium. Saris zwraca uwagę na zależność między typem wykorzystywanego sprzętu (określonym poprzez system komputera oraz system łączności z komputerem centralnym) a rodzajem oprogramowania. To ostatnie winno spełniać kilka podstawowych wymagań, w tym automatyczne zarządzanie próbą, kontrola ilości i jakości pracy ankieterów oraz produkowanie plików w wymaganym formacie.

Zawartość tematyczna pracy W. Sarisa jest więc dość obszerna i porusza podstawowe, z punktu widzenia praktyki, problemy. Należy jednak zwrócić również uwagę na formę ich prezentacji. Mimo, iż sama problematyka jest dość specyficzna i dotyczy w wielu punktach spraw informatycznych, sposób ich omawiania jest wyjątkowo przystępny. Wynika to, jak się wydaje z faktu, iż Saris nie przedstawia konkretnych rozwiązań lub propozycji, lecz stara się przekazać pewne wspólne, ogólne idee, na których one bazują. Nie jest to więc podręcznik typu: „jak przygotować i zrealizować badanie wspomagane komputerowo”, lecz raczej „co to są badania wspomagane komputerowo i czy warto je realizować?”. Jest to tym bardziej cenne, że w potocznym myśleniu procedury CADAC są „zarezerwowane” dla badaczy – informatyków.

Nie oznacza to jednak, iż po lekturze książki Sarisa nie odczuwamy pewnego „niedosytu”. Wiąże się on z brakiem umiejscowienia procedur CADAC w szerszym kontekście i wskazania ich specyfiki, relacji do innych technik badawczych. Przykładowo, jak lokują się te procedury w tradycyjnym podziale technik na „pośrednie i bezpośrednie”: czy biorąc pod uwagę specyfikę narzędzia (komputer) możemy utrzymać ów tradycyjny podział, czy też raczej powinniśmy mówić o osobnej grupie technik opartych na komunikacji, ale innego rodzaju? Autor co prawda wielokrotnie odwołuje się do wywiadu bezpośredniego typu PAPI, lecz odwołania te mają charakter wyłącznie „techniczny”. Brak jest również wskazania „społecznych” konsekwencji zastosowania CADAC. Przykładowo, jaki wpływ na odpowiedzi respondentów ma wykorzystanie komputera jako przekątnika, czy nie jest on „nowym” – z punktu widzenia respondenta – elementem sytuacji wywiadu, a jeśli tak, to jaki jest jego wpływ?

Powyższe pytania nie są „krytyką” książki Sarisa, a wskazują, jak się wydaje na konieczność kontynuowania refleksji nad procedurami CADAC i to nie tylko w kierunku wskazanym przez Autora. Musimy bowiem mieć świadomość, iż techniki CADAC są coraz częściej wykorzystywane i w coraz szerszym zakresie nie tylko na świecie, ale również i w Polsce. Książka ta, mimo iż wydana bez mała 10 lat temu, z pewnością stanowić może „bazę” dla polskich metodologów i uzupełniać, od strony „technicznej”, wiedzę na ten temat. Na gruncie polskim bowiem, do tej pory, refleksja na ten temat jest bardzo wycinkowa i ogranicza się do kilku artykułów, które ukazały się na łamach czasopisma ASK.